

## PERCEPCJA TOŻSAMOŚCI CZARNOGÓRCÓW W NOTATKACH HENRYKA BATOWSKIEGO

MIRELLA KORZENIEWSKA-WISZNIEWSKA

W literaturze naukowej oraz w środowiskach społeczno-politycznych wyodrębnione zostały dwie opcje interpretowania tożsamości czarnogórskiej:

1. Czarnogórcy to historycznie ukształtowany, odrębny naród, z własną tożsamością i oryginalną kulturą, dysponujący własnym językiem, którego początki sięgają czasów średniowiecza;
2. Czarnogórcy to odłam etnograficzny narodu serbskiego, uformowany na gruncie pewnych cech regionalno-kulturowych<sup>1</sup>.

**ABSTRACT.** *The perception of Montenegrin identity in Henryk Batowski's notes.* The analysis of notes and other materials collected by the eminent Polish historian and Balkanist, Professor Henryk Batowski, provides fascinating material not only for historians but also for political scientists and cultural scholars, potentially yielding interdisciplinary research that would perfectly capture the Polish scholar's holistic approach to the Balkan reality of the 1930s, which he observed firsthand. Despite belonging to a different discipline, or even field of research (social sciences, international relations), the author was not only captivated by the analysis of nearly a century-old sources depicting reality in the Kingdom of Yugoslavia but also found the process of building the Krakow professor's scholarly workshop fascinating from a scholarly perspective. The direct inspiration for this text came from national issues close to her research, and their approach, both three decades ago and in the first half of the 20<sup>th</sup> century. This article explores the perception of the Montenegrin nation and its politics based on research and analysis of documents, speeches, discourses in academic journals and the press, as well as the historiography on Montenegrins undertaken in the 1930s by Henryk Batowski (1907–1999), a Polish historian and Slavist renowned in Poland and abroad. Direct inspiration comes from H. Batowski's diverse texts from the early 1920s—correspondence, notes, commentaries, and quotations for academic journals and the press. These constitute a testament to the Professor's research, personal reflections, and views on national issues. A significant portion of the work relates to his recollections of several years spent in the interwar Kingdom of Yugoslavia (in the 1930s). Documentation on Yugoslav national issues, including state statistics, is also consulted. The article highlights the researcher's approach to history and identity, which currently form the basis for treating Montenegrins as a distinct national community. A political science perspective on the concepts of nation, state, and national identification is adopted. The concepts employed are grounded in the disciplines of political science and international relations (e.g., regional politics and identity, state entity, independence, sovereignty), as is information obtained from the analysis of exceptionally interesting materials.

<sup>1</sup> V. Jovanović, *Kwestia językowa w kształtowaniu współczesnej tożsamości czarnogórskiej* [w:] *Poznać Balkany. Historia – polityka – kultura – języki*, red. K. Taczyńska, A. Twardowska, t. 4, Toruń 2012, s. 500.

**STRESZCZENIE.** Analiza notatek oraz innych materiałów zebranych przez wybitnego polskiego historyka i bałkanisty profesora Henryka Batowskiego stanowi fascynujący materiał nie tylko dla historyka, ale i politologa oraz kulturoznawcy, mogąc owocować interdyscyplinarnymi badaniami, które w znakomity sposób oddałyby holistyczne podejście polskiego badacza do rzeczywistości bałkańskiej lat 30. XX w., którą bezpośrednio obserwował. Autorka, mimo przynależności do innej dyscypliny, a nawet dziedziny badań (nauki społeczne, stosunki międzynarodowe) uległa nie tylko czarowi analizy około stuletnich źródeł, kreślących rzeczywistość w Królestwie Jugosławii, ale i uznała za fascynujący, z punktu widzenia naukowego, proces budowania warsztatu naukowego krakowskiego Profesora. Bezpośrednią inspiracją dla napisania tekstu były bliskie jej badaniom kwestie narodowe i ich ujęcie zarówno trzy dekady temu, jak i w pierwszej połowie XX w. W artykule podjęto zagadnienie postrzegania narodu czarnogórskiego i polityki czarnogórskiej na podstawie badań i analiz dokumentów, przemówień, dyskursów na łamach czasopism naukowych oraz prasy, a także historiografii dotyczącej Czarnogórców, które w latach 30. XX w. podjął uznany w Polsce i za granicą polski historyk i sławista Henryk Batowski (1907–1999). Bezpośrednią inspiracją są zróżnicowane gatunkowo teksty autorstwa H. Batowskiego z początku dekady XX stulecia – korespondencja, notatki, komentarze i cytaty dla czasopism naukowych oraz prasy. Stanowią one świadectwo badań, osobistych refleksji i poglądów Profesora na tematy narodowościowe. Znakomita część odnosi się do wspomnień z jego kilkuletniego pobytu w międzywojennym Królestwie Jugosławii (w latach 30. XX wieku). Sięgnięto także po dokumentację dotyczącą jugosłowiańskiej tematyki narodowościowej, m.in. statystyki państwowe. W artykule zwrócono uwagę na podejście badacza do historii i tożsamości, które obecnie stanowią podstawę do traktowania Czarnogórców jako odrębnej wspólnoty narodowej. Przyjęto politologiczny punkt widzenia na pojęcie narodu, państwa i identyfikacji narodowej. Wykorzystane pojęcia osadzone są w dyscyplinie nauk o polityce i stosunków międzynarodowych (np. polityka i tożsamość regionalna, podmiotowość państwowa, niezależność, suwerenność), podobnie jak informacje pozyskane z analizy niezwykle interesujących materiałów.

**Autorka:** Mirella Korzeniewska-Wiszniewska, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych, Kraków, ul. Władysława Reymonta 4, 30-059 Kraków, Polska  
m.korzeniewska-wiszniewska@uj.edu.pl, **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0001-7631-0601>

**Keywords:** Montenegrins, Balkan states, national identity, Yugoslavia

**Słowa kluczowe:** Czarnogórcy, państwa bałkańskie, tożsamość narodowa, Jugosławia, regionalizm

Balkanica Posnaniensia. Acta et studia, XXXII, Poznań 2025, Wydawnictwo Wydziału Historii UAM, pp. 213–234, ISBN 978-83-67284-72-1, ISSN 0239-4278. Polish text with summaries in English and Polish

<https://doi.org/10.14746/bp.2025.32.11>

## WSTĘP

Analiza notatek oraz innych materiałów zebranych przez wybitnego polskiego historyka i bałkanisty profesora Henryka Batowskiego stanowi fascynujący materiał nie tylko dla historyka, ale i politologa oraz kulturoznawcy, mogąc owocować interdyscyplinarnymi badaniami, które w znakomity sposób oddałyby holistyczne podejście polskiego badacza do rzeczywistości bałkańskiej pierwszej połowy lat 30. dwudziestolecia międzywojennego, którą bezpośrednio obserwował. Autorka, mimo przynależności do innej dyscypliny, a nawet dziedziny badań (nauki społeczne, stosunki międzynarodowe) uległa nie tylko czarowi analizy około stuletnich źródeł, kreślących rzeczywistość w Królestwie Jugosławii, ale i uznała za fascynujący, z punktu widzenia naukowego, proces budowania warsztatu naukowego krakowskiego Profe-

sora. Bezpośrednią inspiracją dla napisania tekstu były bliskie jej badaniom kwestie narodowe i ich ujęcie zarówno trzy dekady temu, jak i w pierwszej połowie XX w. Do analizy problematyki, skłoniły autorkę wypowiedzi Henryka Batowskiego z początku lat 90. XX w., przedstawione w formie pisemnej (najczęściej korespondencji), na temat narodu czarnogórskiego. Związane są one m.in. z badaniami i osobistymi doświadczeniami Profesora, wyniesionymi z kilkuletniego pobytu w Królestwie Jugosławii w latach 30. XX w., gdzie miał okazję śledzić politykę narodowościową i dyskursy publiczne na ten temat.

Autorka w tekście dokonuje analizy źródeł zastanych: zarówno notatek, będących bezpośrednimi cytatami z czasopism naukowych i prasy; następnie listów, komentarzy i uwag, opartych na wiedzy Profesora na temat państw bałkańskich, z którymi badacz był związany w tamtym czasie nie tylko zawodowo, jako dziennikarz, a także naukowo. Dodatkowo, w tekście zostały wykorzystane dokumenty o randze państwowej, nawiązujące do tematyki narodowościowej/etnicznej, takie jak statystyki państwowe, obrazujące strukturę demograficzną, etniczną, językową i religijną. W związku ze specyfiką wąskiego tematu, w artykule zostały wykorzystane politologiczne, historyczne i kulturoznawcze opracowania oraz monografie, ściśle wyselekcjonowane ze względu na chęć utrzymania dyscypliny związanej z tematem przewodnim i stanowiące niezbędne uzupełnienie treści związanych bezpośrednio z kontekstem omawianej faktografii. Autorka starała się uniknąć wejścia w analizę tematyki tożsamościowej oraz narodowej historii Czarnogórców, zarówno ze względu na fakt, że nie to jest przedmiotem niniejszego artykułu, jak i istnienie opracowań na ten temat, które zostały tutaj przytoczone jako odsyłacze.

W odniesieniu do głównego tematu autorka rozpatruje kwestie postrzegania przez Henryka Batowskiego narodu czarnogórskiego przez niuanse ich historii, zarówno państwowej jak i narodowej, a także tożsamości, stanowiącej podstawę do traktowania Czarnogórców jako odrębnego narodu. Analiza ta przyjmuje politologiczne punkt widzenia na pojęcie narodu, państwa oraz tożsamości narodowej. Autorka sięga również do pojęć związanych z dyscypliną nauk o polityce oraz stosunków międzynarodowych, takich jak polityka regionalna, tożsamość regionalna, podmiotowość państwowa, niezależność czy suwerenność.

Artykuł został podzielony na pięć części (nie licząc wstępu i konkluzji), które, w przekonaniu autorki, w odpowiedni sposób porządkują podjętą przez nią problematykę. Część pierwsza stanowi wprowadzenie do zagadnienia, jednak kładzie nacisk na stan badań oraz dyskurs wokół narodu czarnogórskiego, przedstawiony przez współczesnych badaczy. Charakteryzuje również okoliczności, które pogłębią obraz rzeczywistości, w której Henryk Batowski prowadził badania i spisywał swoje spostrzeżenia na temat bałkańskiej rzeczywistości dwudziestolecia międzywojennego. Część druga tekstu przedstawia notatki Profesora związane z tematyką Czarnogóry i Czarnogórców, artykuły (w całości lub fragmentach), które przepisywał i czasami opatrzył komentarzem, śledząc bieżące wydarzenia i wyrabiając sobie opinię na temat sytuacji politycznej i narodowej/etnicznej w Królestwie Jugosławii oraz prowadząc

badania na ten temat. Na podstawie bezpośredniej obserwacji, uczestnictwa w wydawnictwach, a także rozmów z ówczesnymi przedstawicielami świata nauki. Część trzecia prezentuje percepcję krakowskiego badacza na temat marginalizacji Czarnogóry i Czarnogórców w życiu politycznym Półwyspu Bałkańskiego oraz powstającej w pierwszej połowie XX w. historiografii. Część czwarta porusza niezwykle interesujący z punktu widzenia nauk politycznych temat roli regionalizmów w odniesieniu do tożsamości Czarnogórców, polityki zagranicznej oraz ich współpracy z sąsiadami. Część piąta, którą autorka zdecydowała się umieścić jako podsumowanie analizy materiałów przedstawia stanowisko Profesora wobec procesu rozpadu państwa jugosłowiańskiego na początku lat 90. XX w., wyrażaną w korespondencji, tekstach naukowych i prasowych oraz komentarzach do publicystyki. Był to swoisty powrót krakowskiego badacza do tematyki bałkańskiej po kilkudziesięciu latach – z racji zawężonych ram artykułu autorka skoncentrowała się wyłącznie na wątku czarnogórskim, przedstawianym przez Profesora w tamtym czasie.

## WPROWADZENIE

Henryk Batowski (1907–1999) swoją karierę naukową i badawczą związał z narodami Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej. Skończył slawistykę na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, a następnie w Pradze, gdzie obronił doktorat. W 1930 roku wyjechał na Bałkany i tam przez 5 lat był korespondentem „Słowa Polskiego” i „Kuriera Warszawskiego”. Po powrocie do kraju kontynuował swoją karierę naukową. Bałkany wywarły bardzo duży wpływ na jego prace, ale i zbudowanie trwałych kontaktów naukowcami tamtego regionu<sup>2</sup>, nawet gdy po drugiej wojnie światowej zarzucił badania nad tym obszarem, koncentrując się na Europie Środkowej. Gdy po ponad 50 latach powrócił do tematu, w wyniku zmian politycznych związanych z upadkiem komunizmu, w tym Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii, odżyły dawne resentymenty, które każą zaawansowanemu już wówczas wiekowi Profesorowi, włączyć w publiczny dyskurs naukowy i publicystyczny o przyczynach wojen jugosłowiańskich, rozpadającego się organizmu państwowego oraz powstałych w to miejsce nowych państw. Pozostawił po sobie kilka monografii oraz wiele artykułów i notatek związanych z tematyką Półwyspu Bałkańskiego, poczynawszy od tłumaczenia w 1932 r. epepei narodowej *Górski wieniec* autorstwa czarnogórskiego władcy i przywódcy politycznego Piotra II Petrowicia-Niego-sza, napisanej w 1846, a skończywszy na *Powodach rozpadu Jugosławii*, wydanym w 1993 w „Kwartalniku Historycznym”.

---

<sup>2</sup> Henryk Batowski został aresztowany wraz z innymi profesorami Uniwersytetu Jagiellońskiego przez Niemców podczas akcji *Sonderaktion Krakau* i osadzony w obozie Sachsenhausen, a następnie w Dachau. Po ponad rocznym pobycie w obozach został uwolniony i powrócił do Krakowa dzięki staraniom ówczesnego ambasadora Królestwa Jugosławii w Berlinie, a równocześnie znanego pisarza Iva Andrić.

Czarnogóra i Czarnogórcy byli państwem i narodem, którym Henryk Batowski poświęca sporo uwagi podczas kilkuletniego pobytu na Bałkanach, co daje ich niezwykle interesujący obraz w odniesieniu do obecnej polityki oraz pozwala zapoznać się z wątkami, które nie są szerzej przedstawiane w literaturze polskiej (autorka ma na myśli opór części społeczeństwa Czarnogóry przed włączeniem państwa do Królestwa SHS i związane z tym wydarzenia).

Czarnogóra jako odrębne państwo ma za sobą wspaniałą historię państwowości, zarówno w wymiarze regionalnym jak i międzynarodowym. Po uzyskaniu niepodległości w XIX w. w 1878 roku, pojawia się na arenie międzynarodowej jako niewielkie i niezbyt liczne państwo, które od dekad walczyło bohatersko o niezależność z nieporównywalnie większym i silniejszym pod względem militarnym, i ekonomicznym Imperium Osmańskim. Niepodległość ta nie była wyłącznie przedmiotem dobrej woli podmiotów międzynarodowych, ale i efektem aktywnej polityki władców czarnogórskich na polu dyplomatycznym i militarnym. Doprowadziło to do sytuacji, w której polityczny byt czy zakres terytorialny obszaru czarnogórskiego był uwzględniany w wydarzeniach związanych z dyplomacją drugiej połowy XIX w. i pierwszej dekady XX w. Dopiero okres I wojny światowej doprowadza do marginalizacji roli Czarnogóry w kształtowaniu nowego ładu politycznego, o czym Batowski również pisze w latach 30. XX w.<sup>3</sup>

Uwzględniając tematykę przedstawionego artykułu, należy zwrócić uwagę na kilka istotnych wątków związanych z Czarnogórą i Czarnogórcami. Mianowicie, Czarnogórcy posiadali tożsamość postrzeganą jako odrębna od innych narodów bałkańskich, o czym świadczą dokumenty czy wypowiedzi polityków europejskich, mówiących niejednokrotnie wprost o narodzie czarnogórskim, co z pewnością było związane również z bardzo aktywną polityką międzynarodową księcia, a od 1910 r. króla Czarnogóry, Mikołaja I. Po kongresie berlińskim w 1878 r. w tym księstwie swoich przedstawicieli miało 11 państw, w tym Serbia, co jest istotne z tego względu, że o ile odrębność dziejów politycznych obu tych podmiotów jest bezspornie różna, o tyle już kwestie tożsamości narodowej budziły dyskusje i generowały brak jednoznacznej oraz konsekwentnej terminologii w odniesieniu do mieszkańców Czarnogóry, nazywanych równocześnie i Czarnogórcami, i Serbami, czasami w jednej wypowiedzi. Analogicznie, mowa była o „dwóch państwach serbskich”. W 1866 r. Mikołaj I podpisał z Serbią układ o charakterze militarnym, który w przypadku zwycięstwa nad Imperium Osmańskim miał doprowadzić do abdykacji księcia i połączenia Czarnogóry z Serbią pod panowaniem serbskiej dynastii Obrenowiciów, reprezentowanej wówczas przez księcia Michała. Po jego śmierci analogiczne porozumienie o potencjalnym zjednoczeniu Serbii i Czarnogóry nie zostało już zawarte. Koncepcja zjednoczenia, która wpisywała się z koncepcję zjednoczenia południowych Słowian, była podbudowa-

---

<sup>3</sup> Zob. H. Batowski, *Państwa bałkańskie 1800–1923. Zarys historii dyplomatycznej i rozwoju terytorialnego*, Kraków 1938, s. 262, 274–276.

na ambicjami Mikołaja I, który był zdeterminowany, podobnie zresztą jak władcy Księstwa, a później Królestwa Serbii, „zjednoczenia całego narodu serbskiego” w granicach jednego państwa<sup>4</sup>. Taka postawa władcy Czarnogóry już na początku założeń tego artykułu wskazuje na fakt samoidentyfikacji Czarnogórców w tamtym czasie jako narodu serbskiego oraz faktycznego istnienia dwóch konkurujących ze sobą politycznie państw serbskich na półwyspie bałkańskim przed pierwszą wojną światową<sup>5</sup>. Należy nadmienić, że w notatkach Batowskiego znajdziemy informacje, dotyczące stanowiska czarnogórskiego króla wobec kwestii zjednoczeniowych i tożsamościowych.

Po utworzeniu Królestwa Serbów Chorwatów i Słoweńców, w 1919 r. w Czarnogórze wybuchło powstanie niepodległościowe, zainicjowane przez przeciwników zjednoczenia zarówno z Serbią, jak i w ramach państwa południowych Słowian. Zostało ono stłumione w 1924 r. (Agata Domachowska przytacza źródła, według których powstanie trwało do 1929 roku<sup>6</sup>. Jak wskazują niektórzy badacze, aż do wybuchu II wojny światowej odrębność czarnogórska była tematem marginalizowanym, zarówno jeśli chodziło o tożsamość, jak i dzieje polityczne<sup>7</sup>.

Zmieniło się to w czasie II wojny światowej, gdy komunistyczną Jugosławię zaczął budować, wraz ze swoim ruchem partyzanckim, Josip Broz Tito. Koncepcja państwa komunistycznego zakładała równouprawnienie wszystkich regionów, stanowiących socjalistyczne republiki, których nazwy pochodziły od zamieszkujących je narodów. Objęła ona również Czarnogórę i jej mieszkańców. Warto zwrócić uwagę na fakt, że koncepcja ta przyniosła największy odsetek samoidentyfikacji Czarnogórców, których w spisie powszechnym z 1948 r. było 90,67% (jako Serbowie zadeklarowało się 1,78% mieszkańców)<sup>8</sup>. Należy również nadmienić, że kryterium identyfikacji tożsamościowej w spisach powszechnych z lat 20. i 30. XX w. był język serbsko-chorwacki a następnie serbski, chorwacki i słoweński, którym posługiwało się odpowiednio 92, 14%, a następnie 94, 42% mieszkańców Królestwa Jugosławii. Według tych danych konstruowano strukturę narodową państwa, co nie było zbyt precyzyjne, a w kontekście interesującego nas tematu, nie wskazywało Czarnogórców jako

---

<sup>4</sup> Ibidem, s. 78, 83, 120–122, por. M. J. Zacharias, *Komunizm – federacja – nacjonalizmy. System władzy w Jugosławii 1943–1991. Powstanie, przekształcenia, rozkład*, Warszawa 2004, s. 16, 17.

<sup>5</sup> B. Jelavich, *Historia Bałkanów. Wiek XX*, t. 2, Kraków 2005, s. 47, A. Domachowska, *Proces budowania narodu czarnogórskiego w latach 1991–2018. Geneza i uwarunkowania*, Toruń 2019, s. 118–119, M. Tanty, *Państwa słowiańskie na Bałkanach po kongresie berlińskim* [w:] *Słowianie południowi i zachodni VI–XX wiek*, red. J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, Warszawa 2005, s. 433, Љ. Димић, *Србија 1804–2004. Суочавање са прошлости* [w:] *Србија 1804–2004*, red. Љ. Димић, Д. Стојановић, М. Јовановић, Београд 2005, s. 17–18.

<sup>6</sup> A. Domachowska, op. cit., s. 127–130.

<sup>7</sup> Ibidem, s. 127–132, zob. także Д. Стојановић, *Уље на води: Политика и друштво у модерној историји Србије* [w:] *Србија 1804–2004*, s. 138.

<sup>8</sup> Podaci na nivou Crne Gore, *Uprava za statistiku, Monstat*, <https://monstat.org/cg/page.php?i-d=534&pageid=322> [dostęp: 30.09.2025].

kategorii narodowej<sup>9</sup>. Kryterium narodowe pojawia się dopiero po II wojnie światowej i w przypadku Czarnogórców nie stanowi znaczącej różnicy procentowej. Charakterystyczne jest jednak to, że od 1948 r. odsetek ten będzie sukcesywnie malał, zaś w pierwszym spisie XXI w. Czarnogórcy nie będą już stanowili większości w swojej republice, a później państwie. Niewykluczone, że związane jest to z potencjalnymi manipulacjami danymi statystycznymi, których mogły dokonać tuż po wojnie władze komunistyczne, aby korelowały one zarówno z jugosłowiańską ideologią braterstwa i jedności (*bratstva i jedinstva*), jak i próbami osłabienia czynnika serbskiego (Serbowie stanowili najbardziej liczny naród w Jugosławii, dwukrotnie przewyższając drugi pod tym względem naród chorwacki)<sup>10</sup>.

Tab. 1. Liczba osób, deklarujących się jako Czarnogórcy, żyjących na terenie Socjalistycznej Republiki Czarnogóry (1948–1991), Czarnogórcy w ramach Federalnej Republiki Jugosławii (1992–2003) oraz niepodległej Republiki Czarnogóry (2006–)

|      |        |
|------|--------|
| 1948 | 90,67% |
| 1953 | 86,62% |
| 1961 | 81,37% |
| 1971 | 67,15% |
| 1981 | 68,54% |
| 1991 | 61,86% |
| 2003 | 43,16% |
| 2011 | 44,96% |
| 2024 | 41,12% |

Opracowanie własne na podstawie: *Statistički Godišnjak Jugoslavije 1975*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1975, s. 100, <https://publikacije.stat.gov.rs/G1975/Pdf/G19752003.pdf> (dane według spisu powszechnego za lata 1953, 1961 i 1971), *Попис становништва, домаћинства и станова у 2003*, Republika Crna Gora. Zavod za statistiku, Podgorica 2004, <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=57&pageid=57>, s. 10 (dane za lata 1981, 1991 i 2003 r.), *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2023. godini – Saopštenja*, Uprava za statistiku, Monstat, <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=2282&pageid=1992> (dane według spisu powszechnego z 2023 r.), *Podaci na nivou Crne Gore, Uprava za statistiku, Monstat*, <https://monstat.org/cg/page.php?id=534&pageid=322> (dane według spisu powszechnego za 2011 r.) [dostęp: 1.04.2025].

<sup>9</sup> S. Mrdjen, *Narodnost u popisima. Promjenljiva i nestalna kategorija*, „Stanovništvo” 2002, s. 1–4, [https://www.researchgate.net/profile/Mrdjen-Snjezana/publication/270464685\\_Ethnicity\\_in\\_censuses\\_Changeable\\_and\\_inconstant\\_category/links/57b3ddd508ae030fe246df13/Ethnicity-in-censuses-Changeable-and-inconstant-category.pdf](https://www.researchgate.net/profile/Mrdjen-Snjezana/publication/270464685_Ethnicity_in_censuses_Changeable_and_inconstant_category/links/57b3ddd508ae030fe246df13/Ethnicity-in-censuses-Changeable-and-inconstant-category.pdf), s. 78 [dostęp: 30.09.2025].

<sup>10</sup> S. Mrdjen, op. cit., s. 79, zob. także M. J. Zacharias, op. cit., s. 55 i 91.

## CZARNOGÓRA I CZARNOGÓRCY W NOTATKACH HENRYKA BATOWSKIEGO – LATA 30 XX W.

Uwzględniając liczne materiały, które Profesor pozostawił, można zwrócić uwagę na fakt interdyscyplinarnego podejścia do zagadnienia polityki bałkańskiej, w tym Czarnogórców. Batowski opierał się głównie na naukach humanistycznych, takich jak historia czy kulturoznawstwo, mniej zaś na naukach o polityce. Analiza materiałów pozostawia istotną konkluzję: w samej narracji przedstawicieli państw bałkańskich, nazewnictwo w odniesieniu do Czarnogóry było bardzo niekonsekwentne. Trudno z dzisiejszego punktu widzenia ocenić, czy był to zabieg celowy, podkreślający niejednoznaczność odrębności Czarnogóry i Czarnogórców, czy też nie – zresztą zmienny charakter relacji serbsko-czarnogórskich na płaszczyźnie podmiotowości politycznej został przez badacza dogłębnie przedstawiony w wydanej w 1938 r. monografii pt. *Państwa bałkańskie 1800–1923. Zarys historii dyplomatycznej i rozwoju terytorialnego*, przytaczanej kilkakrotnie w tym artykule. W każdym razie zamienne stosowanie nazewnictwa w analizowanym przez Henryka Batowskiego w notatkach okresie drugiej połowy XIX w. były czymś zupełnie naturalnym i nie niosły za sobą negatywnych intencji, motywowanych ideologicznie, które miałyby na celu kwestionowanie tożsamości czy odrębności któregośkolwiek z narodów. W wielu przedstawionych poniżej przypadkach można zauważyć, że sformułowania te wynikały z jasnego przekonania o zgodnym z rzeczywistością charakterze państwowości i przynależności narodowej. Istnieje również prawdopodobieństwo zupełnie świadomego wymiennego stosowania określeń „serbski” i „czarnogórski”, w znaczeniu odniesienia się do cechy regionalnej, o czym będzie mowa poniżej. Aktualnie, takie podejście do kwestii narodu czarnogórskiego może być kontrowersyjne, ponieważ od zakończenia drugiej wojny światowej i organizacji państwa jugosłowiańskiego, narzucającego określoną strukturę administracyjną, Czarnogóra staje się odrębnym podmiotem politycznym w ramach federacyjnego państwa, równym statusem, w świetle prawa, republice Serbii, zaś Czarnogórcy posiadają status narodu konstytucyjnego, odrębnego od serbskiego<sup>11</sup>. Sam Profesor przedstawia określone stanowisko w obszernym wprowadzeniu do „Wyboru pism” Petara Petrovicia Njegoša, które przełożył i opracował<sup>12</sup>. Znajdziemy tam zapis, że Czarnogórców „należy uważać za gałąź narodu serbskiego, mimo kilkusetletniej tradycji pewnej odrębności spowodowanej warunkami politycznymi”<sup>13</sup>.

Analizując zebrane przez Henryka Batowskiego teksty, przemówienia, czy inne odezwy polityczne samych Czarnogórców (nie tylko tych, którzy byli zwolennikami zjednoczenia z Serbią w ramach Królestwa SHS, ale również zwolenników niezależ-

<sup>11</sup> *Statistički Godišnjak Jugoslavije 1975*, Beograd 1975, s. 100, <https://publikacije.stat.gov.rs/G1975/Pdf/G19752003.pdf> [dostęp: 1.04.2025].

<sup>12</sup> P. P. Njegoš, *Wybór pism*, Wrocław–Kraków 1958.

<sup>13</sup> *Ibidem*, s. V.

ności Czarnogóry jako samodzielnego państwa), znajdziemy frazy mówiące o Czarnogórze jako *jednym z państw serbskich*, przy wyraźnym rozróżnieniu zarówno Serbii jak i Czarnogóry jako dwóch odrębnych podmiotów politycznych oraz specyfice regionalnej Czarnogóry i Czarnogórców. Przy tym, należy zwrócić uwagę na brak w tej narracji stwierdzeń o nienaturalnym i wynikającym z dziejów politycznych podziale narodu między dwa byty polityczne czy też analogiczną narrację, dotyczącą podziału ziem. Nawet przy określeniu Czarnogóry mianem państwa serbskiego, czy Czarnogórców jako narodu serbskiego, silnie była zarysowana odrębność regionalna. Czarnogórzec, nawet jako Serb z Czarnogóry, miał swoją indywidualną tożsamość, niezaprzeczalną nawet dla samych Serbów. Istotny był związek z szeroko pojętą serbskością. Mamy tutaj do czynienia z czarnogóorską tożsamością opartą na przynależności do obszaru, jak i powiązania pomiędzy czarnogóorskimi „plemionami” w ramach tego regionu<sup>14</sup>. H. Batowski, wykazując zrozumienie dla tej specyfiki, nakreśla w swoich materiałach szczegółowy obraz struktury społecznej. W jego przekonaniu „narodu czarnogóorskiego” właściwie nie było. Jak pisał, „mieszkańcy kraiku dzielili się na szczepy, te znów na rodziny, zwane bractwami. Bractwa te łączyła wspólna wiara prawosławna i przynależność do tego samego szczepu. Solidarność rodowa była zrazu jeszcze silniejsza niż wspólność religii, na którą jednak czuwał «władyka», biskup cetyński. Dzięki niemu zaczął się krystalizować związek odrębności państwowej czarnogóorskiej” (pisownia oryginalna)<sup>15</sup>. Struktura społeczna, odmienna zatem od tej w innych częściach Europy, nie sprzyjała zatem upowszechnieniu nowoczesnej, w tamtym czasie, koncepcji państwa i narodu, która wsparta już istniejącą podmiotowością polityczną, mogłaby umocnić pozycję Czarnogórców jako odrębnego narodu, podobnie jak to miało miejsce w niektórych państwach Europy Zachodniej w XIX w. Tym bardziej że jak już zostało wspomniane powyżej, czarnogórski książę Mikołaj rozważał zjednoczenie Czarnogóry i Serbii w jedno państwo, przez co przedstawiany jest przez część badaczy jako wielkoserbski nacjonalista<sup>16</sup>. Tuż po powstaniu Królestwa SHS w 1918 r., w Czarnogórze, włączonej do tego bytu politycznego, wybuchła powstanie niepodległościowe. Król Mikołaj I, przebywający od początku pierwszej wojny światowej na uchodźctwie (pozostanie tam aż do swojej śmierci w 1921 r.) kieruje do swoich poddanych przemówienie, w którym nazywa ich wprost „narodem czarnogóorskim”. Był jednak przeciwny temu powstaniu zbroj-

<sup>14</sup> Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie [dalej: AN PAN/PAU], K III Batowski, I/145, *Прокламација Књаза Николе о прослави 200-годишнице династије Петровић-Његош, јануар 1897*; *ibidem*, *Прокламација*, „Глас Црногорца” od 24 септембра 1908 год; *ibidem*, „Глас Црногорца”, бр. 10 од 16/29 априла 1917; *ibidem*, „Глас Црногорца”, бр. 37 од 6/19 јануара 1918. Zob. także B. Jezernik, *Dzika Europa. Balkany w oczach zachodnich podróżników*, Kraków 2007, s. 107, 108. Więcej o strukturze społecznej Czarnogórców P. P. Njegoš, *op. cit.*, s. VIII–XII.

<sup>15</sup> Piotr II Petrović Njegoš, *Górski wieniec*, Warszawa 1932, s. 6.

<sup>16</sup> Należy odnotować, że Henryk Batowski Piotra II Petrowicia Niegosa nazywa „gorącym patriotą serbskim, i szerzej: jugosłowiańskim, i szerzej jeszcze: entuzjastą jedności wszystkich Słowian” (pisownia oryginalna); *ibidem*, s. 8.

nemu i rozlewowi krwi, apelując, aby wszyscy pozostali w domach. To przemówienie było również przedmiotem uwagi Henryka Batowskiego<sup>17</sup>.

Zróznicowane spojrzenie na kwestię tożsamości czarnogórskiej, od strony politycznej, mieli zachodni dyplomaci. Batowski przytacza wypowiedzi oraz przedrukowaną w prasie korespondencję dyplomatyczną polityków francuskich, czy też prezydenta Stanów Zjednoczonych Woodrowa Wilsona, z okresu kształtowania pokoju wersalskiego. Jest tam mowa o tym, że restauracja państwa czarnogórskiego stanowi warunek *sine qua non* dla postanowień politycznych w ustalaniu granic państwowych (analogiczna uwaga odnosiła się jeszcze m.in. do Serbii). W tych wypowiedziach zarówno jest wprost mowa o państwie, jak i narodzie czarnogórskim<sup>18</sup>.

W materiałach zgromadzonych przez Batowskiego również odnajdujemy w gazecie „Samouprava”<sup>19</sup>, w numerze z września 1938 r. tekst poświęcony wydarzeniom w Czarnogórze, które miały miejsce 60 lat wcześniej (przełom lat 70. i 80. XIX w.). Przytacza tam między innymi pieśń/hymn autorstwa Alfreda Tennysona, brytyjskiego duchownego i poety, piszącego w duchu postromantyzmu wiktoriańskiego. Utwór ten powstał w 1877 r. „w obronie Czarnogóry” i znajdujemy tam następujące wersy: „O, najmniejszy z narodów, ty wielka Czarnogoro, Ty kamienny tronie, z którego przyleci serbski orzeł” (tłumaczenie własne)<sup>20</sup>.

## PRZYNALEŻNOŚĆ REGIONIONALNA JAKO PODSTAWA ODRĘBNOŚCI CZARNOGÓRCÓW

Lektura zapisków Profesora stanowi cenną dla badacza lekcję ewolucji pryzmatów i ujęć polityki zarówno wewnętrznej, jak i międzynarodowej Półwyspu Bałkańskiego. W materiałach dotyczących Czarnogóry uwagę zwraca eksponowanie regionów (i regionalnego aspektu tożsamości) jako spójnych kulturowo (historycznie i geograficznie) jednostek politycznych, niezależnie od ich realnego statusu międzynarodowego. Polityka Półwyspu Bałkańskiego, zarówno w wymiarze wewnętrznym, jak i międzynarodowym, uwzględnia współpracę regionalną jako kluczowy czynnik stabilności tamtego obszaru, na co nacisk został położony dopiero w połowie drugiej dekady XXI w. przez zainicjowanie przez kanclerz Niemiec Angelę Merkel w 2014 r. założeń politycznych Procesu Berlińskiego<sup>21</sup>. Tym bardziej interesujące jest zagadnienie,

<sup>17</sup> Por. AN PAN/PAU, K III Batowski, I/145, *Мом драгом народу*, „Глас Црногорца”, 14/27.01.1919.

<sup>18</sup> Ibidem, *Меморандум од 5. марта 1919. који је од стране Владе Краљевине Црне Горе предан Конференцији Мира у Паризу*.

<sup>19</sup> „Samouprava” („Самоуправа”) była organem medialnym serbskiej Narodowej Partii Radykalnej premiera (Królestwa Serbii a następnie Królestwa SHS), która utożsamiano z Nikołą Pašićiem.

<sup>20</sup> AN PAN/PAU, K III Batowski, I/145, „Самоуправа” 1938, nr 763 (1.09.1938).

<sup>21</sup> J. Muś, *Male Schengen na Balkanach*, <https://ies.lublin.pl/komentarze/male-schengen-na-balkanach/> [dostęp: 14.04.2025].

jak dużą rolę odgrywała przynależność i identyfikacja regionalna w XIX i XX w. jako paralelny do aktualnego wątek, choć przedstawiany w innym kontekście. W XIX w. wobec zmieniających się granic, braku suwerenności państwowej czy jej ograniczoności, *mała ojczyzna*<sup>22</sup>, jaką stanowił dany region, była dla jej mieszkańców nie tylko przestrzenią nie tylko w wymiarze politycznym, lecz także symbolicznym, kulturowo definiującym tożsamość. W notatkach Henryka Batowskiego wiele uwagi poświęcone jest relacjom Czarnogóry z regionem Hercegowiny. Oba obszary łączyła podobna przeszłość, związana z wpływami osmańskimi, zbrojnym występowaniem przeciwko nim, a także przechodzeniem na islam przez autochtoniczną ludność słowiańską i jej położenie w zmieniających się realiach politycznych pierwszej połowy XX wieku<sup>23</sup>.

Najczęściej jednak wybrzmiewa podkreślanie wspólnotowości, w wymiarze narodowym, kulturowym i politycznym, między Czarnogórą a Serbią. Wśród notatek z roku 1935 Profesor przywołuje publikację o nazwie „Spomenica” (1896 r.), z której cytuje wypowiedź jej autora Valtazara Bogišića: „po upadku serbskiego carstwa w 1389 r., w Kosowie, Zeta tj. Czarnogóra, jako jedna z najważniejszych części Serbstwa, pozostaje jedyną ostoją serbskiej wolności, gdzie udało się ją zachować dzięki niezmiernym wysiłkom aż do naszych czasów”<sup>24</sup>. Na specyficzną wspólnotowość serbsko-czarnogórską może mieć również wpływ kształtu granic, który zmieniał się w różnych okresach historycznych, oddając władzę nad jednym obszarem raz władcom czarnogórskim, a raz serbskim. Najlepszym przykładem jest terytorium Kosowa, którego północno-zachodnia część nie tylko była kolebką państwa serbskiego, ale i pozostaje symbolem o tyle ważnych, co tragicznych wydarzeń narodu serbskiego w historii. Część obszarów kosowskich wchodziło również w skład niezależnej Czarnogóry w drugiej połowie XIX w. i w pierwszych dekadach XX w. Profesor przytacza opinie badaczy-historyków, którzy włączali się w tamtym czasie do dyskursu, dotyczącego dziejów ziem zjednoczonych w jugosłowiańskim królestwie. Notuje słowa jednego z nich, Danilo Perovicia – Tunguza, który postrzegał nowszą i starszą historię tego terytorium Królestwa Jugosławii poprzez pryzmat regionalizmów. Píše on o starej Czarnogórze oraz starej Hercegowinie, a także wyodrębnia region Brda. Wątki te, związane zwłaszcza z historią tych regionów XIX w., pojawiają się wielokrotnie w analizowanych notatkach, eksponując bardziej regionalne więzi, wynikające ze wspólnych interesów i polityki Czarnogóry oraz Hercegowiny, aniżeli tych łączących Czarnogórę i Serbię<sup>25</sup>.

<sup>22</sup> Na temat pojęcia i roli „małej ojczyzny”: D. Simonides, *Więź regionalna a „mała ojczyzna”*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 1992, nr 2, [https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/studia-etnologiczne-i-antropologiczne/1999-tom-2/studia\\_etnologiczne\\_i\\_antropologiczne-r1999-t2-s65-75.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/studia-etnologiczne-i-antropologiczne/1999-tom-2/studia_etnologiczne_i_antropologiczne-r1999-t2-s65-75.pdf) [dostęp: 30.09.2025].

<sup>23</sup> AN PAN/PAU, K. III Batowski, I/145, *Зануци за јануар у фебруар 1935*.

<sup>24</sup> Ibidem.

<sup>25</sup> Obok Danila Perovicia-Tunguza, Henryk Batowski przytacza również innych historyków czarnogórskich: Risto Dragićevića, Mitara S. Vukčevića, Svetolika Grebenaca (adwokat i dziennikarz, autor książki *Król Milan i jego epoka*); ibidem, *Недостаци историје Црне Горе у школским уџбеницима и другим публикацијима*.

## MARGINALIZACJA CZARNOGÓRY I CZARNOGÓRCÓW W POLITYCE HISTORYCZNEJ KRÓLESTWA SHS/JUGOSŁAWII PO 1918 ROKU

Kolejne zagadnienie, które było przedmiotem uwagi Henryka Batowskiego podczas jego pobytu w Królestwie Jugosławii w latach 30. XX w. dotyczyło marginalizowania osiągnięć i roli Czarnogóry i Czarnogórców w literaturze na temat historii Słowian południowych. Z liczby pozostawionych materiałów i notatek można wywnioskować, że Profesor zwrócił szczególną uwagę na ten wątek w porównaniu z innymi wydarzeniami, które wówczas odnotowywał. W 1935 roku, w Czarnogórze, wchodzącej wówczas w skład banowiny Zetskiej<sup>26</sup>, pojawiają się efekty badań, zainicjowanych rok wcześniej i przeprowadzonych w formie konkursu, w których zwracano uwagę na pojawiające się w podręcznikach szkolnych oraz niektórych publikacjach błędy związane z historycznymi wydarzeniami Czarnogóry oraz brak ich należytego wyeksponowania. Z notatek Batowskiego, w odniesieniu do dostępnych mu źródeł informacji, oraz analizy publikacji w naukowym czasopiśmie „Obod”<sup>27</sup> wynika, że w tamtym czasie w Czarnogórze miał miejsce szerszy dyskurs na ten temat. Jak zostało odnotowane, zasługiwała ona na szacunek i prawdziwe przedstawienie wydarzeń, składających się na wspaniałą historię jej i „plemion Starej Czarnogóry, Brda i Hercegowiny, które słusznie można porównywać z historią starożytnych Greków i Rzymian”<sup>28</sup>. Mimo niemałej objętości podręczników, poświęcano relatywnie niewiele miejsca na opisywanie historii Czarnogóry i jej kluczowych postaci. Batowski wskazuje tutaj np. „Historię Jugosławii” Vladimira Ćorovicia, pozycję 600-stronicową, wydaną w Belgradzie w 1933 r., która odzwierciedla przykład umniejszania roli Czarnogóry w historii budowy państwowości Słowian południowych oraz w odniesieniu do wydarzeń w regionie<sup>29</sup>.

Owczesny dyskurs był z całą pewnością pokłosiem wydarzeń politycznych z początku XX wieku, pomiędzy Serbią a Czarnogórą, które miały na celu zniesienie rządów czarnogórskiej dynastii Niegoszów i włączenie Czarnogóry do państwa serbskiego. O tym okresie pisze w swoich pracach m.in. czarnogórski historyk Danilo Radojević, który podejmuje temat genezy i procesu likwidacji niezależnego państwa czarnogórskiego, wskazując na duży w nim udział diaspory czarnogórskiej<sup>30</sup>.

<sup>26</sup> H. Batowski, *Państwa bałkańskie 1800–1923. Zarys historii dyplomatycznej i rozwoju terytorialnego*, Kraków 1938, s. 275–276.

<sup>27</sup> „Obod” (tłum. obrzeża, krąg) – czasopismo Cetyńskiego Towarzystwa Historycznego, wychodzące w latach 1927–1941, poświęcone historii Czarnogóry.

<sup>28</sup> AN PAN/PAU, K III Batowski, I/145, *Zanuci mapm 1938*.

<sup>29</sup> Ibidem.

<sup>30</sup> W. Walkiewicz, *Jugosławia. Państwa sukcesyjne*, Warszawa 2009, s. 35, 39. D. Radojević, *Udio emigracije u uništenju crnogorske države* [w:] *Montenegrina – digitalna biblioteka crnogorske kulture*, [https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg\\_od\\_20vij\\_do\\_1\\_svj\\_rata/udio\\_emigracije\\_u\\_uništenju\\_crnogorske\\_drzave.htm](https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_od_20vij_do_1_svj_rata/udio_emigracije_u_uništenju_crnogorske_drzave.htm) [dostęp: 8.04.2025].

Z notatek Profesora możemy się dowiedzieć, że dyskurs na temat prób marginalizowania Czarnogóry w polityce i historii, toczył się od drugiej połowy lat 20. XX w.<sup>31</sup>, więc po stłumieniu niepodległościowego powstania Czarnogórców, i trwał praktycznie aż do wybuchu II wojny światowej. Z pewnością temat ten wart jest pogłębienia, jednak rozwijanie go w tym artykule wykracza poza ramy tematyczne tekstu. Niemniej, obszerność materiałów na ten temat, zgromadzonych przez Batowskiego, zawierających fragmenty naukowych oraz prasowych tekstów i polemik naukowców na temat historii tej nowszej, i tej dawniejszej, wskazuje na fakt determinacji i silnej walki czarnogórskich intelektualistów o zachowanie czarnogórskiej odrębności w odniesieniu zarówno do historii tego obszaru, jak i tożsamości (nawet w wymiarze regionalnym). Charakter owego dyskursu polegał nie tylko na wydawaniu materiałów i opracowań przez czarnogórskich historyków, ale i dekonstrukcji oraz krytyce istniejących książek i opracowań na temat historii Czarnogóry, które, ich zdaniem, zawierały przekłamania, niedopowiedzenia lub modyfikacje wydarzeń. Miały one na celu pomniejszać rolę Czarnogórców w odniesieniu do historii regionu oraz osłabienie znaczenia historii Czarnogóry, jako odrębnego bytu, zarówno w polityce regionalnej, jak i tej związanej z relacjami międzynarodowymi w szerszym wymiarze (chodziło o relacje z Cesarstwem Austriackim, następnie Austro-Węgrami, a także z Imperium Osmańskim. Uwzględniając mnogość zgromadzonych na ten temat materiałów świadczących również o ważkości tematu i dużym zainteresowaniu nim krakowskiego Profesora<sup>32</sup>.

W notatkach noszących tytuł, prawdopodobnie za jakimś artykułem naukowym lub publicystycznym, *Z szeregow klamliwej historii*, znajdziemy objaśnienia nieprawidłowo przedstawionych w literaturze niektórych wydarzeń związanych z historią Czarnogóry, które pojawiały się w tamtym czasie w przestrzeni publicznej (również w publikacjach naukowych). W odnotowanym przez Henryka Batowskiego artykule możemy znaleźć frazę o „fabrykowaniu oszczerstw, w których uczestniczyli wrogowie Czarnogóry i serbskiego narodu”. Dalej z kolei znajdujemy zapis o „dwóch serbskich wolnych państwach Serbii i Czarnogórze”<sup>33</sup>. W tym samym duchu pojawia się inna notatka, z czasopisma „Zeta”, mówiąca o oświadczeniu pisarza Tomy Oraovca<sup>34</sup>, aby „podjąć wspólny wysiłek i pracę na rzecz obrony przeszłości Czarnogóry, aby jej historia nie była fałszyfikowana”<sup>35</sup>.

Ponadto, zapiski Batowskiego (robione na podstawie źródeł pozyskanych w roku 1938) odnoszą się również do procesu zjednoczenia Serbii i Czarnogóry w ramach jednego państwa po zakończeniu pierwszej wojny światowej. Zwraca

<sup>31</sup> AN PAN/PAU, K III Batowski, I/145, *Недостаци историје Црне Горе у школским уџбеницима и другим публикацијамa*.

<sup>32</sup> Ibidem.

<sup>33</sup> Ibidem, *Из редова лажних историја*.

<sup>34</sup> Tomo P. Oraovac (1853–1939) – czarnogórski pisarz, publicysta i aktywista, walczący o konstytucyjną niepodległość Czarnogóry. Parlamentarzysta i inspektor Ministerstwa Finansów.

<sup>35</sup> Ibidem, *Зета, Подгорица*, 2.08.1936.

on uwagę na fakt prezentowania w przestrzeni publicznej serbskiego stanowiska, przedstawianego jako koncyliacyjne i chętne do współpracy, przy pominięciu stanowiska i opinii Czarnogórców oraz ich władz, znajdujących się w czasie rozmów zjednoczeniowych na uchodźctwie.

Profesor zapisuje również swoje krytyczne komentarze na temat książki serbskiego historyka Gligorije Lazicia<sup>36</sup> pt. *Przez Czarnogórę* (oryg. *Kroz Crnu Goru*). Dwukrotnie zwraca uwagę na występujące w niej, a odnoszące się do obszaru Czarnogóry, sformułowanie *kolebka serbskości*, które uważa za nieprawdziwe<sup>37</sup>.

Batowski notuje również cytaty innych autorów, którzy wpisywali się w latach 20. i 30. XX w. w oficjalny nurt narracji Królestwa SHS, a potem Królestwa Jugosławii, na temat Czarnogóry i tożsamości jej mieszkańców: „Czarnogóra była szczytem nieustającej wolności, a Czarnogórcy nieustrudzonymi bojownikami o utworzenie odwiecznej serbskiej jedności. Z tego powodu Czarnogóra ma pełne prawo i jest postrzegana jako relikwint państwa staroserbskiego” (Stanko Danilović, 1926 r.)<sup>38</sup>. Cetinje, to wyniosłe miasto pod Lovćenem<sup>39</sup>, ta heroiczna dolina serbskości, ducha, ludzkości i bohaterstwa (Aleksa Stanišić, 1933 r.)<sup>40</sup>.

Warto też podkreślić, że 11 grudnia 1938 r. w Podgoricy, w czasopiśmie „Zeta” pojawił się artykuł dra Ljubomira Durkovicia o Henryku Batowskim (jeszcze wówczas w stopniu doktora) – którego osoba przedstawiona została jako „naukowiec, myśliciel, poeta i publicysta. W artykule tym Durković pisze, że naukowy obiektywizm doktora Batowskiego przewyższa ten naszych dotychczasowych historyków”<sup>41</sup>.

W 1934 roku został rozpisany jeszcze jeden państwowy konkurs. Tym razem dla pisarza, który w najlepszy sposób zgromadzi oraz opracuje zbiór najpiękniejszych i najbardziej charakterystycznych definicji lub porzekadeł o Czarnogórze; zarówno przeszłych jak i tych funkcjonujących obecnie. Konkurs ten wygrał prof. Trifun Djukić, który w 1936 roku opublikował książkę pt. *Opinie o Czarnogórze i Czarnogórcach* (Мишљења о Црној Гори)<sup>42</sup>.

---

<sup>36</sup> Gligorije Lazić (1870–1917) był serbskim profesorem, urodzonym w Sremskim Karlovacu, studia ukończył w Wiedniu.

<sup>37</sup> AN PAN/PAU, K III Batowski, I/145, *Kroz Crnu Goru*.

<sup>38</sup> Ibidem, „Јужњак” 1926 (Цетиње), s. 47, 51.

<sup>39</sup> Lovćen – pasmo górskie w południowej części Gór Dynarskich, w którego centralnej części znajduje się park narodowy. Na jego terenie, na szczycie Jezerskim znajduje się grobowiec Piotra II Petrowicia Niegosza.

<sup>40</sup> Ibidem, *Правда*, 21.04.1933. Dr Aleksa Stanišić (1877–1934) – serbski polityk i profesor. Członek Ruchu Czetnickiego i wiceprzewodniczący Parlamentu Serbów Osmańskich (1909). Poseł w Tymczasowym Przedstawicielstwie Narodowym w 1919 r. a następnie Minister Żywności i Rozwoju Wsi. Od 1932 r. ban Banowiny Zetskiej, zaś w 1934 r. wybrany banem Banowiny Morawskiej.

<sup>41</sup> Ibidem, *Записи, гласник Историског друштва на Цетиње*.

<sup>42</sup> Ibidem, *Мишљења о Црној Гори и Црногорцима*.

W notatkach Profesora możemy również znaleźć przepisany w całości, dość obszerny (4 strony A4 maszynopisu), artykuł Andriji Perova Jovičevića<sup>43</sup>, dotyczący Czarnogórców. Tekst jest napisany wzniosłym stylem lirycznym i stanowi pochwalny pean na temat Czarnogórców, ich wielkiego charakteru, ducha i tężyzny oraz wspaniałej historii, wynikającej z ich osobistych przymiotów. Co charakterystyczne, tekst rozpoczyna się od stwierdzenia: „Czarnogóra ma przeszłość, jakiej nie ma ani jedna serbska prowincja. Jej przeszłość (...) obejmuje szczególnie okres w historii Serbii”<sup>44</sup>.

#### W MIEJSCE PODSUMOWANIA – CZARNOGÓRCY W KORESPONDENCJI HENRYKA BATOWSKIEGO PO ROZPADZIE JUGOSŁAWII

W pierwszej połowie 1991 r. zaczął postępować polityczny rozpad Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii, co zwróciło uwagę na ten obszar nie tylko polityków, ale i międzynarodowej opinii publicznej. Publicyści i dziennikarze w Polsce zaczęli zwracać się do polskich naukowców, zajmujących się tamtym obszarem, z propozycjami napisania artykułów, rozjaśniających skomplikowaną sytuację na Bałkanach. Zaczęto również zwracać się w tej sprawie do Henryka Batowskiego, który początkowo odmawiał komentarza podkreślając, że nie zajmuje się sprawami bałkańskimi od 40 lat, i odsyłając zainteresowanych do innych badaczy (np. do Jerzego Skowronka czy Mieczysława Tantego). Po rozpadzie państwa, a szczególnie wybuchu konfliktów zbrojnych, w obliczu pojawiających się w przestrzeni publicznej różnorodnych informacji na ten temat, Profesor postanowił jednak włączyć swój głos do polskiego dyskursu naukowego i publicystycznego, podkreślając, że zajmuje się Bałkanami i Jugosławią „chyba najdłużej w Polsce, bo od 60 lat”. 10 września 1991 r., pisał do Andrzeja Garlickiego:

wprawdzie po różnych nieprzyjemnych odmowach postanowiłem już nie pisywać do „Polityki”, ale tocząca się teraz dyskusja o Jugosławii zmieniła to moje postanowienie. Równocześnie wysyłam artykuł pt. *Skąd wywodzi się kryzys jugosłowiański* (4 s. maszynopisu) i pozwalam sobie Pana prosić, by Pan poparł zamieszczenie tej rzeczy. Mam podstawy uważać się za najdłużej w Polsce pracującego w tej dziedzinie historyka, a jestem świadkiem naocznym wielu tamtejszych wydarzeń<sup>45</sup>.

<sup>43</sup> Andrija Perov Jovičević uchodzi za pierwszego czarnogórskiego etnografa i jednego z pierwszych czarnogórskich pisarzy. Jego prace stanowią niezwykle cenne źródło informacji o czarnogórskiej historii; S. Martinović, *Crnogorski kućici, grbaši i sabljaši*, „Fokalizator”, 13.06.2022, <https://fokalizator.me/crnogorski-kucici-grbasi-i-sabljas-i/> [dostęp: 13.04.2025].

<sup>44</sup> AN PAN/PAU, K III Batowski, I/145, *Једна наша дужност*, „Јужњак” 1926 (Цетиње); M. Dymarski, *Stosunki etniczne w Czarnogórze – aspekt historyczny i współczesny*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne” 2017, t. 25, s. 210, A. Domachowska, op. cit., s. 132–136.

<sup>45</sup> AN PAN/PAU, K III Batowski, 151 (Korespondencja 1991/II A–Ż), *List do prof. Andrzeja Garlickiego z 10 września 1991 r.*, Warszawa.

Włączając się w dyskusję na temat spraw byłej SFRJ, Profesor będzie nie tylko pisał na bieżąco autorskie teksty, ale pilnie śledząc pojawiające się artykuły innych autorów, będzie konsekwentnie punktował faktograficzne pomyłki czy przekłamania, wysyłając listę skorygowanych błędów informacyjnych, podkreślając, zwłaszcza w początkowej fazie korespondencji, że wiele lat spędził „na tamtejszym terenie”<sup>46</sup>.

W 1993 r. Henryk Batowski pisze do czasopisma historycznego „Mówią Wieki” artykuł pt. *Jugosławia. Początek i koniec*, będący *de facto* podsumowaniem dotychczasowych badań i stanowisk związanych z tym tematem. Możemy tam znaleźć sformułowanie, odnoszące się do okresu sprzed utworzenia pierwszego państwa jugosłowiańskiego (Królestwa SHS w 1918 r.): „część Serbów posiadała już własne państwo, najpierw wasalne wobec Turcji, a od 1878 r. niepodległe, ale druga część żyła jeszcze na nie wyzwolonym obszarze oraz w małym państewku serbskim – Czarnogórze, niezależnym od Turcji”<sup>47</sup>. Wypowiedź ta może świadczyć o tym, że stanowisko, wypracowane przez Profesora, wobec kwestii czarnogórskiej w dwudziestoleciu międzywojennym pół wieku wcześniej, zachowało analogiczną optykę. Co więcej, Batowski, przytaczając wyraz *Jugoslavija* wskazuje, że pojęcie to było terminem sztucznym, które jednoczyło południowych Słowian wokół celu, jakim było dążenie do utworzenia wspólnej przestrzeni państwowej. Była to „piękna teoria”, do której dążyli „intelektualiści, poeci, niekiedy też politycy”<sup>48</sup>. Wskazuje również na obszar, zamieszkały przez owych „marzycieli”, a znajdujący się między „Alpami, Adriatykiem, środkowym Dunajem, Morzem Czarnym i Egejskim: Słoweńców, Chorwatów, Serbów oraz niepewnych wtedy jeszcze swojej orientacji narodowej muzułmańskich mieszkańców Bośni, a także nie mających wówczas poczucia odrębności narodowej Macedończyków”<sup>49</sup>. Uwagę zwraca to, że wśród wspomnianych narodów nie zostali wymienieni Czarnogórcy.

Dwa lata wcześniej, 30 września 1991 r., Profesor napisał obszerny list do redakcji „Życia Warszawy”, w odniesieniu do opublikowanych tam materiałów na temat przeszłości jugosłowiańskiej, punktując „pewne pominięcia, które warto sprostować w interesie czytelników”. Wśród nich możemy znaleźć następujące stwierdzenie: „Przy Czarnogórze należy wiedzieć, że Czarnogórcy są etnicznymi Serbami, a odrębność państwowa dopiero w XIX w. wytworzyła pewne różnice. Jest to pewna analogia do problemu: „Austria i reszta Niemców”<sup>50</sup>. Podobny komentarz pojawił się w 1993 r. w reakcji na wywiad, zamieszczony 17 marca 1993 r. w „Tygodniku Powszechnym”, którego udzielił francuski politolog François Fejtő. Batowski pisze w nim: „nie było bezpodstawne utworzenie osobnej republiki czarnogórskiej, gdyż

<sup>46</sup> Ibidem, *List do redakcji „Polityki”, Dział Historii, z 10 września 1991 r.*

<sup>47</sup> H. Batowski, op. cit., s. 24.

<sup>48</sup> Idem, *Jugosławia. Początek i koniec*, „Mówią Wieki” 1993, t. 4, z. 4.

<sup>49</sup> Ibidem.

<sup>50</sup> AN PAN/PAU, K III Batowski, 151, *List do redakcji „Życia Warszawy” z 30 września 1991 r.*

mówiący po serbsku Czarnogórcy mają takie same tradycje odrębności, jak Austria w stosunku do reszty Niemiec”<sup>51</sup>.

Należy też odnieść się do początków zetknięcia się krakowskiego Profesora z Bałkanami. Jak już zostało powyżej wspomniane, na początku lat 30. XX w. dokonał on tłumaczenia na język polski epepei narodowej Czarnogórców i Serbów, jaką jest *Górski wieniec*. Opatrzył wydanie również wprowadzeniem, w którym zwięźle, choć wyczerpująco dokonuje charakterystyki sytuacji politycznej i historycznej, która czytelnikowi polskiemu nakreśla polityczne tło wydarzeń, rozgrywających się na tamtym obszarze, niezbędne do właściwego odbioru dzieła. Batowski zawiera tam interesujące nas w kontekście tematu sformułowania: „Mały, górski kraj na południowym skrawku słowiańskiego wybrzeża Adriatyku, nad wodami Zety, Moraczy i Bojany, nie dzielił losów z innymi ziemiami serbskimi” (pisownia oryginalna)<sup>52</sup>. W chwili pisania tych słów, autor był w na Bałkanach relatywnie od niedawna, jednak ta percepcja Czarnogóry jako państwa serbskiego, „wyspy jakiej takiej wolności na ziemiach dawnego państwa serbskiego”<sup>53</sup>, będzie się utwierdzać pod wpływem późniejszych badań i pozyskiwanych wiadomości w kolejnych latach.

Przytoczenie *Górskiego wieńca*, w kontekście przewodniego tematu artykułu jest również istotne wobec innej bezpośredniej wypowiedzi Profesora. W 1994 r. na łamach „Tygodnika Powszechnego” ukazał się artykuł Jerzego Turowicza pt. *Karygodna bezradność*, w odniesieniu do wydarzeń podczas wojny w Bośni i Hercegowinie oraz doniesień na temat serbskich zbrodni popełnianych na ludności boszniackiej (muzułmańskiej). Batowski odniósł się do tego tekstu zaznaczając, że jego wypowiedź nie jest ani polemiką, ani krytyką, a jedynie

słowem wyjaśniającym: Tolerancja nigdy nie była główną cechą tamtejszej mentalności. A wspomnienia historycznych aktów nietolerancji, także na tle religijnym, były zawsze żywe. Dostatecznie przypomnieć, że najwyżej stawiane dzieło poezji serbskiej „Górski wieniec” prawosławnego metropolity Czarnogóry Piotra II Petrovicia Njegoša (1813–1851) ma za temat wytypienie w końcu XVIII wieku tych rodaków i sąsiadów, którzy przejęli islam. Tę serbską Noc św. Bartłomieja poemat sławi jako czyn bohaterski, mający uratować serbskość przed zagładą<sup>54</sup>.

<sup>51</sup> Ibidem, *Komentarz do wywiadu z François Fejtő, zamieszczonego 17 marca 1993 r. w „Tygodniku Powszechnym”*.

<sup>52</sup> Wprowadzenie autorstwa H. Batowskiego w: Piotr II Petrović Njegoš, *Górski wieniec*, Warszawa 1932, s. 5.

<sup>53</sup> Cytat również pochodzi z wprowadzenia do epepei. Zawiera jednak upraszczające sformułowanie o dawnym państwie serbskim, sugerujące, że obszar Czarnogóry/Zety należał do państwa serbskiego od początków powstania pierwszego podmiotu politycznego ze zwierzchnictwem serbskiego władcy; T. Wasilewski, *Okres wspólnoty pierwotnej i feudalizmu* [w:] *Słowianie południowi i zachodni VI–XX wiek*, red. J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, Warszawa 2005, s. 34, 35, 82 i nast.

<sup>54</sup> AN PAN/PAU, K III Batowski, 151 (581), (Korespondencja 1994/I A–Ż), *Komentarz do art. red. Jerzego Turowicza „Karygodna bezradność” 10.01.1994*. Zob. także P. P. Njegoš, op. cit., s. XVI i XVII.

Charakter wojny w Bośni i Hercegowinie był w tamtym czasie wstrząsający dla demokratyzujących się społeczeństw Europy Środkowej, a tym bardziej dla Zachodu, który w drugiej połowie XX w. osiągnął najwyższy poziom praw człowieka, legitymowany m.in. przez Radę Europy. Niemniej, komentarz Henryka Batowskiego, w odniesieniu do tych wydarzeń stanowił wyraźną nadinterpretację dziewiętnastowiecznej epopei, o której 60 lat wcześniej pisał w następujący sposób:

Taka jest osnowa tego serbskiego arcydzieła poetyckiego, tego wspaniałego śpiewu o hasle do walki, której ostatecznym celem było wyzwolenie ziem jugosłowiańskich z pod obcego zaboru. „Górski wieniec” przetkany jest najwznioślejszymi uczuciami, a wyrażony najpiękniejszym językiem. Znajdują się w tym dziele także „kola”, które śpiewa lud, opiewające wydarzenia dawniejszych dziejów serbskich i czarnogórskich... (pisownia oryginalna)<sup>55</sup>.

Co więcej, dodaje również wyjaśnienie, uzasadniające spojrzenie na ówczesną rzeczywistość obszaru czarnogórskiego, mówiące o niebezpieczeństwie, jakie grozi dla serbskości Czarnogóry przebywanie obok siebie w kraju ludzi obu wyznań<sup>56</sup>. Przypatrzanie kilka dekad później treści *Górskiego wieńca* jako dowodu na tendencje do popełniania zbrodni jednego narodu należy uznać za chybione, ponieważ kontekst, zarówno historyczny, opisywanych wydarzeń, jak i wydarzenia polityczne pierwszej połowy XIX w., towarzyszące Piotrowi II Petrowiciowi Niegoszowi w pisaniu jego dzieła, były zupełnie inne niż rzeczywistość początku lat 90. XX w. Dodatkowo, różnice mentalne, społeczne i obyczajowe uległy znacznym zmianom, co nadaje wydarzeniom z sprzed kilkuset lat oraz tym z lat 90 XX wieku inny wymiar konfliktu politycznego i społecznego. O ile w czasach osmańskich religia była podstawą różnic kulturowych i politycznych, konwertyci chrześcijańscy zaś, którzy przyjęli islam, stali się wrogiem wewnętrznym, który dokonał zdrady pobratymców, o tyle na początku lat 90. XX w. religia nie odegrała tak fundamentalnej roli podczas rozpadu państwa jugosłowiańskiego. Po mocno zlaicyzowanym okresie komunizmu i socjalizmu odmiennosc religijna nie stanowiła, *per se*, podstawy do podziału społeczeństwa jugosłowiańskiego. Stała się ona elementem wplatanym w propagandową i nacjonalistyczną narrację skonfliktowanych republik, pogłębiającym generowane politycz-

<sup>55</sup> Piotr II Petrović Njegoš, op. cit., s. 12.

<sup>56</sup> Ibidem, s. 14. Wprowadzenie do *Górskiego wieńca* jest znakomitym opisem zarówno specyficznego położenia na obszarze Czarnogóry osób pochodzenia czarnogórskiego, które przyjęły islam, jak i charakterystyką relacji między Czarnogórcami oraz ich spojrzenia na tzw. poturczeńców (konwertytów, którzy zmienili wiarę chrześcijańską na islam). Z samego eposu wynika, że prawosławni Czarnogórcy, traktujący Osmanów jako najeźdźców i podejmujący z nimi walkę, za większego wroga uważali tych Czarnogórców, którzy zdecydowali się zmienić wiarę i przyjąć islam, współpracując tym samym w różnoraki sposób z władzami osmańskimi, aniżeli samych Turków (Osmanów). Takie podejście nie jest zaskakujące w samym eposie, pisanym w pierwszej połowie XIX w., podczas ówczesnych zmagania z Imperium Osmańskim. Tzw. konwertyci mieli dopuścić się zdrady nie tylko politycznej, obliczonej na współpracę z muzułmanami, ale i religijnej oraz kulturowej. Ta ostatnia związana była także z zerwaniem więzów klanowych i regionalnych, co oznaczało „dobrowolne” odwrócenie się od pobratymców.

nie narodowe podziały. Co więcej, była ona również wykorzystywana jako narzędzie do podziałów przez odnawiające swoją działalność w drugiej połowie lat 80 XX w. instytucje kościelne.

## KONKLUZJE

Jak pisze Vesna Jovanović:

w przypadku Czarnogórców istnieje wiele dylematów dotyczących ich świadomości narodowej oraz języka, które wywołują rozmaite kontrowersje i są przedmiotem sporów zarówno naukowych, jak i politycznych. Wynika to choćby z faktu, że do 1918 r. obszar Czarnogóry traktowany był jako serbski obszar kulturowy. Mówiono wówczas o 2 serbskich państwach: Serbii i Czarnogórze, o Czarnogórze jak o serbskiej Sparcie. W tym okresie wszyscy Czarnogórcy, bez żadnych nacisków i wpływów zewnętrznych, uważali siebie za Serbów, a za swój język standardowy – język serbski<sup>57</sup>.

Po rozpadzie SFR Jugosławii, z serbsko-chorwackiego obszaru językowego zaczęły wyodrębniać się, zgodnie z mapą powstających państw i deklaracji narodowej, języki nazywane zgodnie z własnym etnonimem. Stąd w miejsce języka serbsko-chorwackiego mówimy aktualnie o językach: serbskim, chorwackim, bośniackim oraz czarnogórskim<sup>58</sup>. Jakkolwiek by nie analizować wydarzeń z tamtego okresu, z punktu widzenia formalnoprawnego, prawa międzynarodowego, stosunków międzynarodowych czy relacji etnicznych, mieliśmy do czynienia z procesami politycznymi, których następstwem były transformacje polityczne, ugruntowujące niepodległość państw bałkańskich, których suwerenności i niepodległości nikt dzisiaj nie podważa. Podobnie stało się z procesami pozyskiwania statusów narodowych, spośród których część otrzymała ów status jeszcze w czasach komunistycznych, część jeszcze wcześniej, a część pojawiła się dopiero po rozpadzie Jugosławii (jak choćby próby budowania wspólnotowego narodu bośniackiego czy też kosowskiego). Podobnie jak nikt obecnie nie kwestionuje suwerenności państw bałkańskich, tak brak jest również na płaszczyźnie międzynarodowej kwestionowania odrębności narodowej tych państw. Nie oznacza to jednak braku dyskursu wokół tych zagadnień, zarówno wśród badaczy, jak i wśród polityków, sięgających do złożoności problematyki tożsamościowej<sup>59</sup>. Dotyczy również Czarnogóry i Czarnogórców. Proces politycznego i faktycznego wyodrębniania ich tożsamości w okresie po jugosłowiańskim, rozpoczął się dopiero wraz z nowym milenium, co było konsekwencją decyzji z 1992 r. i utworzenia wraz z Serbią wspólnotowego państwa Federacyjnej Republiki Jugosła-

<sup>57</sup> V. Jovanović, op. cit., s. 497; P. P. Njegoš, op. cit., s. LII.

<sup>58</sup> Ibidem, s. 501.

<sup>59</sup> H. Jaroszewicz, *Socjolingwistyczne tło standaryzacji języka czarnogórskiego* [w:] *Poznać Bałkany. Historia – polityka – kultura – języki*, red. K. Taczyńska, A. Twardowska, t. 4, Toruń 2012, s. 487; M. Dymarski, op. cit., s. 214 i 215.

wii (FRJ)<sup>60</sup>. Istotny jest fakt, że w tym czasie zdecydowana większość mieszkańców tej republiki deklarowała się jako Czarnogórcy. Po powstaniu FRJ, językiem urzędowym, zarówno w Serbii jak i w Czarnogórze, został uznany język serbski, zaś czarnogórska konstytucja mówiła o „serbskim języku ijekavskiej wymowy”<sup>61</sup>. Czarnogórcy, decydując się na kontynuowanie wraz z Serbami okrojonej jugosłowiańskiej wspólnoty państwowej, nie odczuwali potrzeby zaznaczania swojej odrębności w tak dużym stopniu jak na przykład Chorwaci, tworzący w tym czasie własne, suwerenne narodowo państwo. Uznanie przez czarnogórców języka serbskiego jako swojego było zupełnie zrozumiałą konsekwencją decyzji o zachowaniu wspólnoty państwowej z Serbami, a co za tym idzie – wspólnego rynku kulturowego<sup>62</sup>. Zmieni się to dopiero po 2000 r., gdy Milo Djukanović zacznie realizować plan usamodzielnienia się państwowego Czarnogóry.

Henryk Batowski, opierając się na własnym doświadczeniu oraz pilnym śledzeniu rzeczywistości bałkańskiej w politycznym, społecznym, ale i naukowym wymiarze, nie ma wątpliwości co do tożsamościowej identyfikacji Czarnogórców. Dla niego przynależą oni w kategorii narodowej do narodu serbskiego, z uwzględnieniem wyrażonej odrębności regionalnej. Jest to jedna z dwóch opcji identyfikacyjnych, o których pisze Vesna Jovanović. Co więcej, opcja ta nie niesie negatywnych konsekwencji dla postrzegania spójności, historii, kultury i wagi narodu czarnogórskiego. Batowski był konsekwentny w swojej opinii na ten temat, znając znakomicie historię, niuanse i skomplikowaną rzeczywistość zarówno utraty państwowości przez Czarnogórców po pierwszej wojnie światowej, swoistego renesansu tożsamościowego dzięki polityce komunistycznej po II wojnie światowej, jak i wyborów, dokonanych po rozpadzie socjalistycznej Jugosławii. Być może ten ostatni akt wyboru, którego świadkiem był jeszcze Profesor, pozwolił na podtrzymanie jego percepcji tożsamościowej Czarnogórców.

## BIBLIOGRAFIA

### Źródła archiwalne

Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie:

K III Batowski, I/145

„Глас Црногорца”, nr 10 (16/29.04.1917), nr 37 (6/19.01.1918).

*Из редова лажних историја.*

*Једна наша дужност*, „Јужњак, алманах” 1926 (Цетиње).

*Кроз Црну Гору.*

<sup>60</sup> Ibidem, s. 213.

<sup>61</sup> H. Jaroszewicz, op. cit., s. 484; M. Łakota-Micker, *Czarnogóra. Studia nad bezpieczeństwem*, Londyn 2015, s. 133–135, <https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/109494/PDF/Czarnogora.pdf> [dostęp: 10.04.2025].

<sup>62</sup> H. Jaroszewicz, op. cit., s. 484; A. Domachowska, op. cit., s. 165n.

*Меморандум од 5. марта 1919. који је од стране Владе Краљевине Црне Горе предан Конференцији Мира у Паризу.*

*Мишљења о Црној Гори и Црногорцима.*

*Мом драгом народу, „Глас Црногорца”, 14/27.01.1919.*

*Недостаци историје Црне Горе у школским уџбеницима и другим публикацијама.*

*Недостаци историје Црне Горе у школским уџбеницима и препорученим публикацијама.*

*„Правда”, 21.04.1933.*

*Прокламација, „Глас Црногорца”, 24.09.1908.*

*Прокламација Књаза Николе о прослави 200-годишнице династије Петровић-Његош (styczeń 1897).*

*„Записи, гласник Историског друштва на Цетињу” 1938 (marzec), 1935 (styczeń i luty).*

*„Зета” (Подгорица), 2.08.1936.*

K III Batowski, 151

579. Korespondencja 1993/I Ho-Ž: *Komentarz do wywiadu z François Fejtő, zamieszczonego 17 marca 1993 r. w „Tygodniku Powszechnym”.*

581. Korespondencja 1994/I A-Ž: *Komentarz do art. red. Jerzego Turowicza „Karygodna bezradność”, 10.01.1994.*

Korespondencja 1991/II A-Ž: *List do redakcji „Polityki”, Działu Historii z 10 września 1991 r.; List do redakcji „Życia Warszawy” z 30 września 1991 r.; List do prof. Andrzeja Garlickiego z 10 września 1991 r., Warszawa.*

### Źródła opublikowane

*Podaci na nivou Crne Gore, Uprava za statistiku, Monstat, <https://monstat.org/cg/page.php?id=534&pageid=322> [dostęp: 1.03.2025].*

*Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u 2003, Podgorica 2004 [Попис становништва, домаћинства и станова у 2003, Подгорица 2004], <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=57&pageid=57> [dostęp: 30.09.2025].*

*Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2023. godini – Saopštenja, Uprava za statistiku, Monstat, <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=2282&pageid=1992> [dostęp: 1.03.2025].*

*Statistički Godišnjak Jugoslavije 1975, Beograd 1975, <https://publikacije.stat.gov.rs/G1975/Pdf/G19752003.pdf> [dostęp: 1.04.2025].*

### Opracowania

Batowski H., *Jugosławia. Początek i koniec, „Mówią Wieki” 1993, t. 4, z. 4.*

Batowski H., *Państwa bałkańskie 1800–1923. Zarys historii dyplomatycznej i rozwoju terytorialnego, Kraków 1938.*

Dimić Lj., *Srbija 1804–2004. Suočavanje sa prošlošću* [w:] *Srbija 1804–2004*, red. Ljubodrag Dimić, Dubravka Stojanović, Miroslav Jovanović, Beograd 2005 [Димић Љ., *Србија 1804–2004. Суочавање са прошлошћу* [у:] *Србија 1804–2004*, ур. Љубодраг Димић, Дубравка Стојановић, Мирослав Јовановић, Београд 2005].

Domachowska A., *Proces budowania narodu czarnogórskiego w latach 1991–2018. Geneza i uwarunkowania, Toruń 2019.*

Dymarski M., *Stosunki etniczne w Czarnogórze – aspekt historyczny i współczesny, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne” 2017, t. 25, s. 207–227.*

Jagiello-Szostak A., *Idea narodu politycznego kontra etnonacjonalizmy. Od jugoslawizmu do jugonostalgii, Wrocław 2013.*

Jaroszewicz H., *Socjolingwistyczne tło standaryzacji języka czarnogórskiego* [w:] *Poznać Bałkany. Historia – polityka – kultura – języki*, red. K. Taczyńska, A. Twardowska, t. 4, Toruń 2012.

Jelavich B., *Historia Bałkanów. Wiek XX*, t. 2, Kraków 2005.

Jezernik B., *Dzika Europa. Bałkany w oczach zachodnich podróżników, Kraków 2007.*

Jovanović V., *Kwestia językowa w kształtowaniu współczesnej tożsamości czarnogórskiej* [w:] *Poznać Bałkany. Historia – polityka – kultura – języki*, red. K. Taczyńska, A. Twardowska, t. 4, Toruń 2012.

- Łakota-Micker M., *Czarnogóra. Studia nad bezpieczeństwem*, Londyn 2015, <https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/109494/PDF/Czarnogora.pdf> [dostęp: 10.04.2025].
- Martinović S., *Crnogorski kućici, grbaši i sabljaši*, „Fokalizator”, 13.06.2022, <https://fokalizator.me/crnogorski-kucici-grbasi-i-sabljas-i/> [dostęp: 13.04.2025].
- Mrdjen S., *Narodnost u popisima. Promjenljiva i nestalna kategorija*, „Stanovništvo” 2002: s. 1–4, [https://www.researchgate.net/profile/Mrdjen-Snjezana/publication/270464685\\_Ethnicity\\_in\\_censuses\\_Changeable\\_and\\_inconstant\\_category/links/57b3ddd508ae030fe246df13/Ethnicity-in-censuses-Changeable-and-inconstant-category.pdf](https://www.researchgate.net/profile/Mrdjen-Snjezana/publication/270464685_Ethnicity_in_censuses_Changeable_and_inconstant_category/links/57b3ddd508ae030fe246df13/Ethnicity-in-censuses-Changeable-and-inconstant-category.pdf) [dostęp: 30.09.2025].
- Muś J., *Male Schengen na Balkanach*, <https://ies.lublin.pl/komentarze/male-schengen-na-balkanach/> [dostęp: 14.04.2025].
- Njegoš P. P., *Wybór pism*, Wrocław–Kraków 1958.
- Piotr II Petrović Njegoš, *Górski wieniec*, Warszawa 1932.
- Radojević D., *Udio emigracije u uništenju crnogorske države* [w:] *Montenegrina – digitalna biblioteka crnogorske kulture*, [https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg\\_od\\_20vij\\_do\\_1\\_svj\\_rata/udio\\_emigracije\\_u\\_unistenju\\_crnogorske\\_drzave.htm](https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_od_20vij_do_1_svj_rata/udio_emigracije_u_unistenju_crnogorske_drzave.htm) [dostęp: 8.04.2025].
- „Samouprava” 1938, nr 763 (1.09.1938) [„Самоуправа” 1938, бр. 763 (1.09.1938)].
- Simonides D., *Więź regionalna a „mala ojczyzna”*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 1999, nr 2, [https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/studia-etnologiczne-i-antropologiczne/1999-tom-2/studia-etnologiczne\\_i\\_antropologiczne-r1999-t2-s65-75.pdf](https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/studia-etnologiczne-i-antropologiczne/1999-tom-2/studia-etnologiczne_i_antropologiczne-r1999-t2-s65-75.pdf) [dostęp: 30.09.2025].
- Stojanović D., *Ulje na vodi: politika i društvo u modernoj istoriji Srbije* [w:] *Srbija 1804–2004*, red. Ljubodrag Dimić, Dubravka Stojanović, Miroslav Jovanović, Beograd 2005 [Стојановић Д., *Уље на води: Политика и друштво у модерној историји Србије* [у:] *Србија 1804–2004*, ур. Љубодраг Димић, Дубравка Стојановић, Мирослав Јовановић, Београд 2005].
- Tanty M., *Państwa słowiańskie na Balkanach po kongresie berlińskim* [w:] *Słowianie południowi i zachodni VI–XX wiek*, red. J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, Warszawa 2005.
- Walkiewicz W., *Jugosławia. Państwa sukcesyjne*, Warszawa 2009.
- Wasilewski T., *Okres wspólnoty pierwotnej i feudalizmu* [w:] *Słowianie południowi i zachodni VI–XX wiek*, red. J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, Warszawa 2005.
- Zacharias M. J., *Komunizm – federacja – nacjonalizmy. System władzy w Jugosławii 1943–1991. Powstanie, przekształcenia, rozkład*, Warszawa 2004.